

Ανοικτή Εκπαίδευση: το περιοδικό για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση και την Εκπαιδευτική Τεχνολογία

Τόμ. 16, Αρ. 2 (2020)

Εξ αποστάσεως μουσειακή εκπαίδευση στην προσχολική αγωγή. Έρευνα Δράσης: Η δημιουργία ενός εικονικού μουσείου στο νηπιαγωγείο;
Distance Museum Education in pre-school education. Action Research: The creation of a virtual museum in pre-school.

Όλγα (Olga) Μουρατίδου (Mouratidou), Ευαγγελία (Evangelia) Μανούσου (Manousou)

doi: [10.12681/jode.23131](https://doi.org/10.12681/jode.23131)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Εξ αποστάσεως μουσειακή εκπαίδευση στην προσχολική αγωγή. Έρευνα Δράσης: Η δημιουργία ενός εικονικού μουσείου στο νηπιαγωγείο.

Distance Museum Education in pre-school education. Action Research: The creation of a virtual museum in pre-school.

Όλγα Μουρατίδου
Νηπιαγωγός
Med

olga_mouratidou@yahoo.gr

Δρ. Ευαγγελία Μανούσου
Συντονίστρια Εκπαιδευτικού Έργου
ΣΕΠ ΕΑΠ

manousou@gmail.com

Summary

Distance Education is the new trend which prevails in the field of education in recent years, which undertakes to cover the contemporary needs of students, according to the requirements of the new era of Information and Knowledge Society. We especially experienced the significance of Distance Education, and some of its potentials, during the period of the pandemic, when a new application, which was defined as “urgent” Distance Education, constituted the main choice for the continuation of education, along with all the particularities and difficulties that emerged. Nonetheless, there are few research data and information as to its application in the pre-school age. The present project aims to study the results of the implementation of Complementary Distance Museum Education in pre-school, attempting concurrently to create a virtual museum, which will be based on the interests and participation of children in the framework of this implementation. The research inquiries which framed the particular project relate to which requirements have to be fulfilled through the Complementary Distance Education so that it can be implemented in pre-school age, how the Complementary Distance Museum Education can contribute to the education of pre-school children and in what way Technology of Information and Communication can be deployed in Complementary Distance Museum Education in pre-school education. For this purpose, Action Research was deployed, as the educator- researcher scrutinizes the results of the implementation of a new program and attempts to find solutions to a problem. In the case of the present project, the problem arises from the difficulty in accessing the local museums and the sites of cultural inheritance in general, in Greece and abroad. The implementation of an innovative Distance Museum Education program along with a creative use of Technology of Information and Communication could be the solution to our problem. In addition, we need to highlight that after our self-reflection during the pandemic period, closed schools and museums, and the “urgent” Distance Education offered a new perspective and stressed the importance of Distance Museum Education in pre-school even more. To ensure the validity of the research the following were observed: an exhaustive relevant literature review, planning of an appropriate schedule, use of a

representative sample, deployment of appropriate methodology/research tools and use of sufficient sources. Based on the principles of triangulation, the data was collected with the use of various methods, such as: a research diary was kept by the educator- researcher throughout the data recording process, resulting from the observation of children, the discussions/ interviews and the educators personal thoughts, observation – direct non-participant observation was deployed from the researcher and the critical friend for data collection , semi-structured interview- realized to record the thoughts and opinion of the critical friend in relation to the implementation of Distance Museum Education following the realization of the program, group discussions/ interviews- with this method the children’s opinions on their experiences from the program implementation were collected, questionnaire - for the probe of parent’s opinions on the results of Distance Museum Education implementation in pre-school. Twelve pre-school children of the all-day kindergartner participated in the research, as well as the educator- researcher, a colleague kindergartner teacher and the children’s parents. The Action Research was implemented in a single-seat kindergartner of a village on Ikaria Island. In the specific kindergartner, during the school year 2017- 2018 – that is before the pandemic - two pre-school teachers served in the morning zone and afternoon zone respectively. The all-day program was assigned to the educator- researcher for the duration of the school year. The colleague of the morning zone assisted the researcher in the research and took the part of the critical friend. For the participation of the children in the research, parents were asked to sign the parental consent form, after briefing. In a group discussion, the children’s previous knowledge about museums was scouted and recorded in a concept map. From the recording of children’s previous knowledge, it was ascertained that the children have little to no knowledge and experience on museums. That was the incentive to initiate the Museum Education program, and given that our school is in the borderline, far from the great museums of the city and the world, we decided to exploit all the potentials of Distance Education and Technology of Information and Communication. In the beginning, we saw pictures/ photos of museums on the computer, then we searched for information on the Internet about museum professions and the types of the museums, we visited museums “virtually”, we contacted via Skype the manager of the Toy Museum in Ermioni and finally, we created our own virtual museum with the help of the Art steps program. Since the subject of the program was defined, the educator- researcher planned developmentally appropriate activities based on the needs and interests of the children. The activities mainly dealt with the engagement of the children with the computer and the Internet for two hours a day. The educator- researcher has created the necessary software shortcuts and the photo folders on the desktop to ensure easy access for the children and has also cared for the children to work in pairs when they use the Technology of Information and Communication. The pre-school children had the chance to work autonomously, to browse around the museums virtually, to play, to observe the objects, to peer at them virtually (to enlarge them, minimize them, to look inside e.t.c.). The children also had the opportunity to create their own virtual museum, putting up pictures of toys on a virtual display. The creation of a virtual museum by the children consisted the amazing action of the program since they were able to apply all the knowledge they gained during the educational intervention. During free activities, the children could visit their own museum or whichever museum they desired and as many times as they wanted to depending on their interests to select their own course and

engagement rate. The results of the research are thought to be positive both for the kindergartner and all the parts involved (students, parents, educators). The children displayed a great interest in the program and learned new things. In particular, we noticed that the children approached the concept of the modern museum, they realized that it is not just a place that keeps old objects but it offers several social services, they also understood the importance of cultural inheritance and its significance for the modern man, the benefits and the role of Technology of Information and Communication in Distance Museum approach. The children also acquired a positive attitude towards museums and were looking forward to visit them live. The parents also proved to be staunch supporters of the action, they filled in the evaluation of the action questionnaire willingly, and they often briefed on the children's impressions when returning home. All parents expressed a positive opinion on the specific program and they believe that it would be nice to implement such programs or equivalent programs that bring children in touch with the society and their culture. The particular research showed that interactive creative activities, such as virtual tours in museums, the creation of a virtual museum, interactive games/ applications on museum sites, as well as modern communication through teleconference with the museum manager, apply to the principles of distance school education and can contribute to pre-school children's learning experience. The prerequisites of Distance Museum Education implementation totally comply with the basic principles of learning, as it employs a multiform material (image, sound, text, video), it supports multiple forms of learning (autonomous, experiential, collaborative, multi-sensory, learning through play), it enables skills cultivation (creativity, critical thinking e.t.c.), it is based on the child's interests and respects their individual learning rate. Distance Museum Education, along with its implementations, is likely to cover the needs of children who live far from museums. Furthermore, as the article was completed during the period of the pandemic, it has given us the opportunity, with the help of our self-reflection, to discover that Distance Museum Education could potentially consist an outstanding, authentic, qualitative, effective and substantial learning activity, even in the "urgent" distance education, in the pandemic period.

Keywords

Complementary distant education, Pre-school education, Museum education, Virtual museum, pandemic

Περίληψη

Η εξ αποστάσεως εκπαίδευση είναι η νέα τάση που επικρατεί τα τελευταία χρόνια στο χώρο της παιδείας και υπόσχεται να καλύψει τις σύγχρονες ανάγκες των μαθητών, σύμφωνα με τα ζητούμενα της νέας εποχής της Κοινωνίας της Γνώσης και της Πληροφορίας. Τη σημασία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, και κάποιες από τις δυνατότητες της τις βιώσαμε ιδιαίτερα, την περίοδο της πανδημίας, όπου μια νέα εφαρμογή της, που ονομάστηκε «επείγουσα» εξ αποστάσεως εκπαίδευση, αποτέλεσε τη βασική επιλογή για τη συνέχιση της εκπαίδευσης, με όλες τις ιδιαιτερότητες και τις δυσκολίες που αναδείχθηκαν.

Ωστόσο για την εφαρμογή της στην προσχολική ηλικία υπάρχουν ελάχιστα ερευνητικά δεδομένα και πληροφορίες. Η παρούσα εργασία στοχεύει στη μελέτη των αποτελεσμάτων της εφαρμογής της συμπληρωματικής εξ αποστάσεως μουσειακής εκπαίδευσης στο νηπιαγωγείο επιχειρώντας ταυτόχρονα τη δημιουργία ενός εικονικού μουσείου που θα βασίζεται στα ενδιαφέροντα και στη συμμετοχή

των παιδιών στο πλαίσιο της εφαρμογής αυτής. Για τον σκοπό αυτό αξιοποιήθηκε η έρευνα δράσης στην οποία συμμετείχαν δώδεκα νήπια του ολοήμερου τμήματος νηπιαγωγείου καθώς και η εκπαιδευτικός-ερευνήτρια. Η συλλογή δεδομένων στο πλαίσιο της έρευνας δράσης έγινε με τρεις διαφορετικές μεθόδους (συνέντευξη, παρατήρηση, ημερολόγιο) και πηγών (γονείς, μαθητές, κριτικοί φίλοι). Τα αποτελέσματα της έρευνας κρίνονται θετικά τόσο για το νηπιαγωγείο όσο και για όλα τα εμπλεκόμενα μέλη (μαθητές, γονείς, εκπαιδευτικούς). Η μαθησιακή εμπειρία των παιδιών εμπλουτίστηκε με ένα πιο σύγχρονο μαθησιακό περιβάλλον μέσα στο οποίο καλλιεργήσαν νέες χρήσιμες και σύγχρονες δεξιότητες, απέκτησαν καινούργιες γνώσεις, ανέπτυξαν τη δημιουργικότητα και τη κριτική τους σκέψη και διαμόρφωσαν θετική στάση απέναντι στα μουσεία.

Λέξεις-κλειδιά

εξ αποστάσεως συμπληρωματική εκπαίδευση, προσχολική αγωγή, μουσειακή εκπαίδευση, εικονικό μουσείο, πανδημία

Εισαγωγή

Η σύγχρονη εποχή χαρακτηρίζεται από ραγδαία επιστημονική και τεχνολογική ανάπτυξη που έχουν ως αποτέλεσμα την απαξίωση των γνώσεων και τη δημιουργία συνεχώς αυξημένων μαθησιακών αναγκών. Στο πλαίσιο αυτό αναδεικνύεται η αναγκαιότητα της δυναμικής εξέλιξης των εκπαιδευτικών διαδικασιών τόσο της τυπικής, της μη τυπικής αλλά και της άτυπης μάθησης. Τα μουσεία αποτελούν έναν πολύ σημαντικό φορέα μη τυπικής μάθησης που συμβάλουν ολοένα και περισσότερο στη διά βίου εκπαίδευση προσφέροντας εναλλακτικές παιδαγωγικές μεθόδους και δραστηριότητες, ταυτόχρονα υποβοηθούν και συμπληρώνουν το τυπικό εκπαιδευτικό σύστημα (Ντιρογιάννη, 2011). Πολλά μουσεία έχουν πολύ δυναμική παρουσία στο διαδίκτυο, παρέχουν πλούσιο υλικό στους επισκέπτες τους, έχουν διαδραστικά εκθέματα, προσφέρουν δυνατότητα αναζήτησης πληροφοριών για τις συλλογές σε βάθος και οργανώνουν εικονικές περιηγήσεις και ειδικές δραστηριότητες στον κυβερνοχώρο (Οικονόμου, 2007), βοηθώντας έτσι τους μαθητές να «ελευθερωθούν» από τα στενά όρια της σχολικής τάξης και να μάθουν σε καταστάσεις που μοιάζουν με τις πραγματικές. Σε αυτόν τον ψηφιακό κόσμο της κοινωνικής δικτύωσης και των εικονικών ομάδων ο μαθητευόμενος στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση δεν είναι μόνος και απομονωμένος. Οι ΤΠΕ όταν αξιοποιούνται σε ένα παιδαγωγικό πλαίσιο μπορούν να συμβάλλουν στον καλύτερο σχεδιασμό των μαθησιακών εμπειριών καθώς παρέχουν τη δυνατότητα να προσαρμοστούν τα μαθήματα στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε εκπαιδευόμενου (Moore, 2016). Ένα τέτοιο εμπλουτισμένο μαθησιακό πλαίσιο προσφέρουν σήμερα και τα μουσεία όπου ένας μεγάλος αριθμός χρηστών, από τα παιδιά προσχολικής ηλικίας μέχρι ιστορικούς τέχνης και ερευνητές, μπορούν να επισκεφθούν ψηφιακά μουσεία.

Σε έναν κόσμο που συνεχώς αλλάζει και ανανεώνεται, αντιμετωπίζει νέες δύσκολες προκλήσεις όπως της πανδημίας, το νηπιαγωγείο δεν μπορεί να παραμένει αδιάφορο στις εξελίξεις. Η αφορμή για την επιλογή και εφαρμογή της εξ αποστάσεως μουσειακής εκπαίδευσης στο νηπιαγωγείο υπήρξε η προσωπική μου εμπειρία ως εκπαιδευτικού Προσχολικής Αγωγής διορισμένης σε ένα απομακρυσμένο ακριτικό νησί, όπου γρήγορα διαπίστωσα ότι ο μικρός αριθμός μουσείων του νησιού που κατά κανόνα είναι κλειστά όλο το χρόνο και για να μπορεί να τα επισκεφθεί κανείς θα πρέπει πρώτα να συνεννοηθεί με τον φύλακα

τους, σε συνδυασμό με μεγάλες αποστάσεις και υψηλό κόστος μετακίνησης, ήταν παράγοντες τροχοπέδη στην προώθηση και υλοποίηση προγραμμάτων Μουσειακής Εκπαίδευσης. Το γεγονός αυτό καθόρισε τον σκοπό της παρούσας εργασίας που είναι η εφαρμογή και μελέτη των μαθησιακών αποτελεσμάτων ενός προγράμματος εξ αποστάσεως μουσειακής εκπαίδευσης στο νηπιαγωγείο. Τα ερευνητικά ερωτήματα που πλαισίωσαν τη συγκεκριμένη εργασία είναι σχετικά με το ποιες προδιαγραφές πρέπει να πληροί η συμπληρωματική εξ αποστάσεως εκπαίδευση για να εφαρμοστεί στην προσχολική ηλικία, πως η συμπληρωματική εξ αποστάσεως μουσειακή εκπαίδευση μπορεί να συμβάλει στη μάθηση των παιδιών προσχολικής ηλικίας και με ποιους τρόπους μπορούν να αξιοποιηθούν οι ΤΠΕ στη συμπληρωματική εξ αποστάσεως μουσειακή εκπαίδευση στην προσχολική αγωγή; Επιπλέον πρέπει να επισημάνουμε, ότι στον αναστοχασμό μας, την περίοδο της πανδημίας, τα κλειστά σχολεία και μουσεία, η «επείγουσα» εξ αποστάσεως εκπαίδευση έδωσαν μια νέα οπτική και ανέδειξαν τη σημασία της εξ αποστάσεως μουσειακής εκπαίδευσης στο νηπιαγωγείο ακόμη περισσότερο.

Η δομή της εργασίας αποτελείται από έξι ενότητες. Η πρώτη ενότητα είναι η εισαγωγή όπου περιγράφεται σύντομα ο βασικός προβληματισμός και οι λόγοι επιλογής του συγκεκριμένου θέματος, καθορίζεται ο σκοπός, στόχοι και ερευνητικά ερωτήματα. Η δεύτερη ενότητα αναφέρεται στο θεωρητικό πλαίσιο της εξ αποστάσεως μουσειακής εκπαίδευσης. Στην τρίτη ενότητα παρουσιάζεται η μεθοδολογία της έρευνας (συμμετέχοντες, εργαλεία, ερευνητική διαδικασία) και ακολουθεί η ενότητα των αποτελεσμάτων, αμέσως μετά είναι η ενότητα συζήτηση-συμπεράσματα. Η εργασία ολοκληρώνεται με την παράθεση σχετικών βιβλιογραφικών αναφορών.

Μουσείο ως χώρος μάθησης

Διεθνείς οργανισμοί, όπως η UNESCO, η American Association for the Advancement of Science (AAAS) και το Συμβούλιο της Ευρώπης, στις διακηρύξεις και στις προτάσεις τους για την εκπαίδευση ορίζουν ως προτεραιότητα τη διασύνδεσή της με τον πολιτισμό και παράλληλα τονίζουν την αναγκαιότητα της διά βίου μάθησης για όλους τους πολίτες (Κόκκοτας & Πλακίτση, 2005). Το μουσείο ως χώρος μη τυπικής μάθησης μπορεί να συμβάλει σημαντικά στη διά βίου εκπαίδευση και στην προώθηση εναλλακτικών μεθόδων μάθησης στο πλαίσιο της τυπικής εκπαίδευσης. Είναι γεγονός ότι τα μουσεία επαναπροσδιορίζουν το ρόλο τους στη σύγχρονη εποχή καθώς έχουν την υποχρέωση να διασαφηνίσουν την εκπαιδευτική τους αποστολή και αξία. Σήμερα η εκπαίδευση αποτελεί σημαντική λειτουργία του μουσείου. Το Ινστιτούτο Μουσειακών Υπηρεσιών (Hein, 1996 οπ. αναφ. στο Κόκκοτας & Πλακίτση, 2005: 24) όρισε τη μάθηση στα Μουσεία με τον ακόλουθο τρόπο: *«Ως αλλαγή στις γνώσεις του ατόμου, στις δεξιότητες, στις στάσεις του, στις πεποιθήσεις και στα συναισθήματά του και στον τρόπο που σκέφτεται. Η μάθηση μπορεί να είναι περισσότερο ή λιγότερο ενεργή, περισσότερο ή λιγότερο αυτοκαθοδηγούμενη ή παθητική, ακόμα και τυχαία σε οποιοδήποτε στάδιο της ζωής του ανθρώπου, από την παιδική ως και την ηλικία του ενήλικου».*

Οι εκπαιδευτικές διαδικασίες που πραγματοποιούνται στο μουσείο εστιάζουν κυρίως στις συλλογές τους και βασίζονται σε εναλλακτικές συμμετοχικές και βιωματικές παιδαγωγικές μεθόδους, χαρακτηρίζονται από τον εθελοντικό τους χαρακτήρα, την ελευθερία επιλογής περιεχομένου, χρόνου ενασχόλησης με αυτά και τρόπων επεξεργασίας τους χωρίς πίεση επίδοσης και ελέγχου επιτυχίας (Νικονάνου, 2015). Παράλληλα έχει γίνει αισθητό ότι μια διαδραστική μουσειακή

εφαρμογή, στοχεύει στην ολόπλευρη ανάπτυξη του παιδιού, δηλαδή τη φυσική ανάπτυξη, τη νοητική ανάπτυξη και την κοινωνικό-συναισθηματική ανάπτυξη (Καλεσοπούλου, 2011). Εκτός από τις διαδραστικές τεχνικές που χρησιμοποιούνται στο χώρο του μουσείου, οι βασικές παιδαγωγικές στρατηγικές που αξιοποιούνται για το σχεδιασμό των εκπαιδευτικών υπηρεσιών του είναι το παιχνίδι και η ολιστική προσέγγιση της μάθησης. Ωστόσο η συζήτηση για τη σχέση μουσείου-σχολείου αφορά ουσιαστικά τη θέση και τον ρόλο που παίζουν τα αναλυτικά προγράμματα στον σχεδιασμό μουσειο-παιδαγωγικών δράσεων. Το πρόγραμμα του νηπιαγωγείου έχει ευέλικτο χαρακτήρα και ευνοεί τις καινοτόμες παιδαγωγικές και διδακτικές προσεγγίσεις. Η αξία της μουσειακής εμπειρίας αναγνωρίζεται στην προσχολική αγωγή και σχεδιάζονται οργανωμένες επισκέψεις σε μουσεία που έχουν στόχο να συμβάλουν (Δαφέρμου κ. συν., 2006: 278):

1. στην αφύπνιση του ενδιαφέροντος των παιδιών για θέματα που συνδέονται με την πολιτισμική κληρονομιά και με την ιστορική εξέλιξη των ανθρώπινων δραστηριοτήτων,
2. στην αισθητική τους καλλιέργεια,
3. στην προώθηση της κατανόησης του φυσικού και τεχνητού κόσμου που μας περιβάλλει,
4. στην ανάπτυξη της ικανότητας των παιδιών να κάνουν συγκρίσεις της ζωής τους με τη ζωή των προγόνων τους,
5. στην υποστήριξη των ικανοτήτων και των δεξιοτήτων των παιδιών που συνδέονται με την παρατήρηση, τη διερεύνηση και την περιγραφή και στη μύησή τους σε στρατηγικές που προωθούν την αυτόνομη μάθηση

Εξ αποστάσεως μουσειακή εκπαίδευση

Με τη χρήση των σύγχρονων τεχνολογιών, τα μουσεία «σπάνε» τους τοίχους τους και «συναντάνε» το κοινό τους εκτός των χωρικών τους ορίων. Έτσι η μάθηση από απόσταση στα μουσεία του 21^{ου} αιώνα είναι πλέον γεγονός. Ωστόσο ο Λιοναράκης (2005) προτείνει δέκα κριτήρια που αποτυπώνουν την φυσιογνωμία της εκπαίδευσης από απόσταση. Αυτά είναι: ο μαθητής, ο δάσκαλος, η μάθηση, η διδασκαλία, η επικοινωνία, το μαθησιακό/διδασκτικό υλικό, ο τόπος, ο χρόνος, ο εκπαιδευτικός φορέας και η αξιολόγηση. Τα κριτήρια αυτά χαρακτηρίζονται από πολυμορφικότητα, ευελιξία, μετρησιμότητα, διευκόλυνση και μαθητικοκεντρισμό και η ερμηνεία τους ορίζεται κατά περίπτωση και κατά εκπαιδευτικό μοντέλο. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε ένα προς ένα αυτά τα κριτήρια για να διαπιστώσουμε αν υπάρχει σύγκλιση ανάμεσα στη μουσειακή και στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση:

1. Οι «μαθητές» σε ένα ψηφιακό μουσείο είναι άτομα διαφορετικής ηλικίας, προέλευσης και με διαφορετικές ικανότητες και ανάγκες.
2. Ο ρόλος του διδάσκοντα είναι βοηθητικός/διευκολυντικός στην υποστήριξη της πορείας προς τη μάθηση των εκπαιδευομένων. Ο διδάσκων παύει να είναι ο μοναδικός ρυθμιστής αυτής της πορείας, η εκπαιδευτική διεργασία ξεκινάει από τον ίδιο το διδασκόμενο, από αυτό που χρειάζεται και μπορεί να μάθει, έτσι γίνεται συνυπεύθυνος για την πορεία της μάθησης και σημαντικός συντελεστής της (Κόκκος, 1998). Το εποικοδομητικό μουσείο (δίνει έμφαση στα διαδραστικά περιβάλλοντα, προσομοιώσεις, μοντελοποιήσεις) αναλαμβάνει το ίδιο τον ρόλο του εκπαιδευτικού και παρακινεί τον επισκέπτη να οικοδομήσει την προσωπική του γνώση για τα εκθέματα μέσα από την αυτενέργεια και δράση στο χώρο του μουσείου. Ο δάσκαλος συνεπώς έχει υποστηρικτικό ρόλο, κυρίως με στόχο να διευκολύνει τη διαδικασία (Φιλιππουπολίτη, 2015).

3. Η μάθηση στην εξΑΕ δεν είναι προϊόν που μεταβιβάζεται ή μεταφέρεται αλλά ανακαλύπτεται από τον ίδιο τον εκπαιδευόμενο μέσα από συγκεκριμένες πρακτικές και μεθόδους (Λιοναράκης, 2006). Η μάθηση στο μουσείο θεωρείται εξατομικευμένη διαδικασία και η γνώση ως μια από τις εκφάνσεις του πολιτισμικού κεφαλαίου που δεν μεταβιβάζεται, για αυτό οι γνώσεις των υποκειμένων δεν ταυτίζονται μεταξύ τους ακόμα και αν προέρχονται από το ίδιο κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον και έχουν εκπαιδευτεί με τις ίδιες διαδικασίες (Νάκου, 2001).
4. Η διδακτική πράξη στην εξΑΕ ενισχύει, υποστηρίζει, βοηθά, κεντρίζει, ορίζει, συνθέτει, ερμηνεύει, τεκμηριώνει, αποδεικνύει, εν τέλει διδάσκει, αλλά αυτόνομα δεν μαθαίνει (Λιοναράκης, 2006). Ο εκπαιδευτικός χαρακτήρας του μουσείου διαφοροποιείται από αυτόν του σχολείου, καθώς δεν υπάρχει διδασκαλία με την κλασική έννοια του όρου. Οι εκπαιδευτικές διαδικασίες που πραγματοποιούνται στο μουσείο βασίζονται σε εναλλακτικές συμμετοχικές και βιωματικές παιδαγωγικές μεθόδους (Νικονάνου, 2015).
5. Η επικοινωνία στην εξΑΕ περιλαμβάνει ποικιλία μορφών και μέσων, και έχει καθοριστική σημασία στην εκπαιδευτική διεργασία και στην επιτυχία των σπουδών, καθώς υποκινεί την διατύπωση και την επίτευξη εκπαιδευτικών στόχων, χωρίς να επιβάλλει απόψεις ή λύσεις και προάγει την αλληλοεκτίμηση μεταξύ όλων των μελών της εκπαιδευτικής ομάδας (Λοϊζίδου-Χατζηθεοδούλου κ. συν., 2001). Τα σύγχρονα μουσεία αναγνωρίζοντας τη σημαντικότητα της αμφίδρομης επικοινωνίας με το κοινό του, κατασκευάζουν ιστοσελίδες κατάλληλα διαμορφωμένες για παιδιά και ενήλικες, χρησιμοποιώντας τις σύγχρονες θεωρίες μάθησης/γνώσης σε συνδυασμό με τις δυνατότητες που παρέχουν οι νέες τεχνολογίες (Μυρογιάννη, 2011).
6. Το εκπαιδευτικό υλικό (έντυπο, οπτικο-ακουστικό, τεχνολογικό) στην εξΑΕ είναι σχεδιασμένο έτσι ώστε να διδάσκει το ίδιο τους εκπαιδευόμενους σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο βαθμό, και έχει ως στόχο να καθοδηγεί το σπουδαστή, να επεξηγεί δύσκολα σημεία, να αξιολογεί και να ενημερώνει το σπουδαστή για την πρόοδό του, να εμπυγχώνει και ενθαρρύνει το σπουδαστή να συνεχίσει (Ματραλής, 1998, 1999). Το εκπαιδευτικό υλικό αποτελεί τον κύριο άξονα της εξΑΕ και με βάση την πολυμορφικότητά του προάγει την ευρετική πορεία της αυτομάθησης (Λιοναράκης, 2001). Το υλικό των μουσείων είναι τα αυθεντικά αντικείμενα με τα οποία ο επισκέπτης έρχεται σε επαφή. Το ψηφιακό υλικό όμως των μουσείων αποτελείται από ψηφιοποιημένες πληροφορίες σχετικά με τα εκθέματα και τις δραστηριότητές τους, ποικίλα εκπαιδευτικά προγράμματα, διαδραστικά παιχνίδια κτλ. που δίνουν την ευκαιρία στον επισκέπτη να αποκτήσει αλληλεπιδραστικές εμπειρίες. Συνεπώς και στις δύο περιπτώσεις επιδιώκεται «ευρετική πορεία αυτομάθησης» μέσα από ένα πολυμορφικό εκπαιδευτικό υλικό.
7. Η εξΑΕ καταργεί γεωγραφικά και χρονικά όρια και δίνει τη δυνατότητα στον εκπαιδευόμενο να ασχοληθεί με το αντικείμενο που τον ενδιαφέρει, να επιλέγει ελεύθερα τον τόπο, το χρόνο και το ρυθμό της μελέτης του. Το ψηφιακό μουσείο είναι ανοικτό σε όλους, απευθύνεται σε όλες τις πιθανές ομάδες κοινού, σε ομάδες που για διάφορους λόγους (π.χ. μεγάλης απόστασης, έλλειψης χρόνου, οικονομικού κόστους κτλ) δεν μπορούν ή δεν συνηθίζουν να τα επισκέπτονται, αίρονται συνεπώς χωρικοί και χρονικοί περιορισμοί. Έτσι οι εικονικοί επισκέπτες επιλέγουν τη δική τους πορεία και ρυθμό ενασχόλησης (Hawkey, 2004).

8. Εκπαιδευτικοί φορείς που προσφέρουν εκπαίδευση από απόσταση είναι: α) πανεπιστήμια που λειτουργούν αποκλειστικά με τη μέθοδο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης β) τμήματα συμβατικών πανεπιστημίων που προσφέρουν εξ αποστάσεως εκπαίδευση γ) μη πανεπιστημιακά ιδρύματα, δημόσια ή ιδιωτικά (Λιοναράκης, 1998). Το μουσείο δεν ανήκει σε κάποια από τις παραπάνω κατηγορίες, αποτελεί όμως σημαντικό φορέα εκπαίδευσης προωθώντας την άτυπη μάθηση, μιας και εκατομμύρια επισκέπτες μαθαίνουν σχετικά με διάφορα θέματα κατασκευάζοντας νοήματα για τον εαυτό τους (Πλακίτση, 2005).
9. Η αξιολόγηση στην εκπαίδευση είναι μια διαδικασία που περιλαμβάνει τη συλλογή, την επεξεργασία, την ανάλυση και την ερμηνεία αντικειμένων με βάση συγκεκριμένα κριτήρια με σκοπό την ανατροφοδότηση των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων με χρήσιμες πληροφορίες (Μακράκης, 1998). Η αξιολόγηση αποτελεί βασικό άξονα στην ανάπτυξη και βελτίωση εκπαιδευτικών πρακτικών στο εκπαιδευτικό σύστημα στο σύνολό του. Η αξιολόγηση στο μουσείο είναι μια πολύτιμη διαδικασία καθώς βοηθά την επικοινωνία του μουσείου με το κοινό του και επιτρέπει τη βελτίωση των δράσεών του, αλλά και την απάντηση μεγάλων και σημαντικών ερωτημάτων όπως του πώς συνδεόμαστε με παρελθόν για τη δημιουργία του παρόντος και του μέλλοντος μέσω του μουσειακού οργανισμού (Μπούνια, 2015).

Από την εξέταση των παραπάνω δέκα κριτηρίων φαίνεται να υπάρχει έστω και θεωρητικά μια σύγκλιση ανάμεσα στη μουσειακή και στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Γίνεται πλέον λόγος για μουσειακή εξ αποστάσεως εκπαίδευση που μπορεί να λειτουργήσει αυτοδύναμα ή συμπληρωματικά στο σχολικό πρόγραμμα. Η μουσειακή εξ αποστάσεως εκπαίδευση σύμφωνα με τους Ζόμπολα και Μανούσου (2011: 114), αποτελεί «μια σύγχρονη πρόταση στη μουσειακή αγωγή καθώς αφενός συνενώνει τις μεθόδους και τις τεχνικές της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης με τους σύγχρονους τρόπους προσέγγισης των μουσειακών αντικειμένων αφετέρου έρχεται να καλύψει σημαντικές εκπαιδευτικές ανάγκες των σχολείων που δεν έχουν άμεση πρόσβαση σε κεντρικά αλλά και περιφερειακά μουσεία». Θα μπορούσε επίσης να συμβάλει αποτελεσματικά στη λύση για τα προβλήματα που διαπιστώθηκαν από την Ομάδα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων του ΥΠ. ΠΟ. (Χορταρέα, 2002):

1. Μικρά επαρχιακά μουσεία με έλλειψη προσωπικού
2. Μεγάλα μουσεία με ασφυκτική διάταξη
3. Απομακρυσμένες περιοχές χωρίς μουσεία
4. Μεγάλη δυσκολία στην εξασφάλιση ημερομηνίας επίσκεψης στα μουσεία των μεγάλων πόλεων για τα σχολεία
5. Η σχετική γραφειοκρατία εξόδου της τάξης από το σχολείο για επίσκεψη στο μουσείο (Κασβίκης & Ανδρέου, 2008)
6. Περιορισμένη χρονική διάρκεια της επίσκεψης δεν ευνοεί την πλήρη διδακτική αξιοποίηση των μουσείων (Κασβίκης & Ανδρέου, 2008)
7. Η αδιαφορία των μαθητών για τα μουσεία (Δάλκος, 2002)
8. Η ελλιπής κατάρτιση και αρνητική στάση των εκπαιδευτικών για επισκέψεις στα μουσεία (Δάλκος, 2002)
9. Και λαμβάνοντας υπόψη την επικαιρότητα, θα προσθέταμε απαγόρευση πρόσβασης την περίοδο της πανδημίας.

Η έρευνα στην εφαρμογή εξ αποστάσεως μουσειακής εκπαίδευσης στα σχολεία

Η εξ αποστάσεως μουσειακή εκπαίδευση με βάση τις δυνατότητες που προσφέρει υπόσχεται να καλύψει τις σύγχρονες ανάγκες των μαθητών, σύμφωνα με τα ζητούμενα της νέας εποχής. Τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει αξιόλογες προσπάθειες εφαρμογής της μουσειακής εξΑΕ σε σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε διάφορες χώρες καθώς και στην Ελλάδα.

Η Νάνη (2010) στην έρευνά της μελετά ζητήματα που αφορούν τη διαδικτυακή μουσειακή εμπειρία ως μαθησιακή εμπειρία από απόσταση, δηλαδή διερευνά αν μπορεί κανείς να μάθει μέσα από την ενασχόληση και την περιήγηση στον ιστόχωρο ενός μουσείου, ειδικότερα εξετάζει μέσα από μια θεωρητική προσέγγιση την περίπτωση δυο μουσείων της γκαλερί TATE στο Λονδίνο και του μουσείου MoMA στη Νέα Υόρκη, για τους τρόπους που αξιοποιούν το διαδίκτυο ενθαρρύνοντας τη μαθησιακή εμπειρία των χρηστών. Συνοπτικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το μουσείο TATE και MoMA αξιοποιούν στο μέγιστο δυνατό την διαδικτυακή τεχνολογία και την επεξεργασία της πληροφορίας ώστε ο χρήστης να λαμβάνει μάθηση από απόσταση με δικό του ιδιαίτερο τρόπο. Ο Baytak (2011) σε μια ποιοτική μελέτη περίπτωσης που πραγματοποίησε διερεύνησε τη φύση της χρήσης των εικονικών κόσμων ως πλατφόρμας μάθησης κατά τη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου. Έτσι περιγράφει και ερμηνεύει τη χρήση εικονικής πλατφόρμας Whyville (διαδικτυακό παιχνίδι) καθώς και τη μετάβαση σε πιο σύνθετο περιβάλλον (Second Life) από ένα κορίτσι δέκα (10) ετών. Ο Baytak (2011) επισημαίνει τις δυνατότητες και τη χρησιμότητα των εικονικών κόσμων στην παιδική εκπαίδευση και υποστηρίζει ότι μπορούν να χρησιμοποιηθούν στις θεματικές περιοχές όπως εκμάθηση ξένων γλωσσών, μελέτη κοινωνικών προβλημάτων, διεξαγωγή πειραμάτων και εκμάθηση στο μουσείο.

Σε έρευνα του Ζόμπολα (2011) επιχειρείται η διερεύνηση της δυνατότητας συνύπαρξης τριών τύπων εκπαίδευσης: της μουσειακής εκπαίδευσης, της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης και της εκπαίδευσης με χρήση διαδικτύου. Η έρευνα εξετάζει δυο εκπαιδευτικά υλικά: τις εκπαιδευτικές μουσειοσκευές-βαλίτσες και τα δικτυακά μουσεία και αν αυτά παρέχουν ποιοτική εκπαίδευση έχοντας στοιχεία εξΑΕ και αν υπάρχει δυνατότητα να υιοθετήσουν χαρακτηριστικά της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης με σκοπό τη βελτίωση της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Τα δεδομένα της έρευνας κατέδειξαν ότι και στις εκπαιδευτικές μουσειοσκευές-βαλίτσες καθώς και στα δικτυακά μουσεία υπάρχουν στοιχεία εξ αποστάσεως ποιοτικής εκπαίδευσης ωστόσο θα μπορούσαν να εμπλουτιστούν με επιπλέον δραστηριότητες και στοιχεία.

Η Μολέ (2011) φιλοδοξεί να αξιολογήσει το εκπαιδευτικό πρόγραμμα Ασύγχρονης Τηλεκπαίδευσης μέσω της πλατφόρμας Moodle με υλικό που βασίζεται σε εκθέματα της διαδραστικής έκθεσης του Ιδρύματος Ευγενίδου. Η ενδεικτική αυτή αξιολόγηση που πραγματοποιήθηκε καταλήγει σε συμπέρασμα ότι η ενσωμάτωση της τεχνολογίας σε ένα πολιτιστικό ίδρυμα είναι ιδιαίτερα χρήσιμη και σημαντική διαδικασία που δίνει τη δυνατότητα στο κοινό να επισκεφτεί εξ αποστάσεως ένα πολιτιστικό οργανισμό.

Η Τασούλα (2012) διερευνά τις βασικές επιδράσεις των καινοτόμων ψηφιακών εφαρμογών (ιστοεξερευνήσεις) των μουσείων τέχνης σε μαθητές Δευτεροβάθμιας Επαγγελματικής Εκπαίδευσης αναφορικά με την πολιτιστική τους καλλιέργεια έχοντας ως παράδειγμα το Tate του Προγράμματος Διαδικτυακής Μάθησης Εθνικών Μουσείων (The National Museums Online Learning Project). Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι ιστοεξερευνήσεις αποτελούν ένα θελκτικό μέσο ενασχόλησης με την τέχνη για τους μαθητές και διευρύνουν τις γνώσεις τους μέσω ενός πλούσιου πληροφοριακού υλικού και ελκυστικών

διαδραστικών σεναρίων σε θέματα γενικά με τον πολιτισμό και την τέχνη, ενώ παράλληλα συμβάλλουν στη διαμόρφωση θετικής στάσης στο ενδεχόμενο μιας μελλοντικής επίσκεψης στα μουσεία αυτά. Στην έρευνα της Βαρδακά (2013) εξετάζεται ο ρόλος της εξ αποστάσεως μουσειακής εκπαίδευσης και η σπουδαιότητα των εκπαιδευτικών μουσειακών προγραμμάτων στην προετοιμασία των εκπαιδευτικών πριν τη διδακτική διδασκαλία της ιστορίας σε μαθητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Τα αποτελέσματα που προέκυψαν ύστερα από την ανάλυση των δεδομένων ανέδειξαν τη σημαντικότητα της χρήσης και της εφαρμογής των εκπαιδευτικών μουσειακών προγραμμάτων στη διδασκαλία της ιστορίας στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η Παγώνη (2015) διερευνά τη σχέση της ανοικτής εξ αποστάσεως εκπαίδευσης (ΑεξΑΕ) με την ανοικτή εξ αποστάσεως μουσειακή εκπαίδευση (ΑεξΑΜΕ) και κατά πόσο η μάθηση διευκολύνεται από το εκπαιδευτικό διαδικτυακό παιχνίδι των ιστοσελίδων των μουσείων στο πλαίσιο μιας ανοικτής εξ αποστάσεως μουσειακής εκπαίδευσης. Από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας και την εφαρμογή, διακρίθηκε ότι το μουσείο επαναπροσδιορίζει το ρόλο του και υιοθετεί νέες πρακτικές για να προβάλει τα πολιτιστικά του προϊόντα. Εστιάζει στο κοινό και αξιοποιεί τα μέσα της τεχνολογίας για να μπορεί να γίνει προσίτο απ' όλους. Στην έρευνα της Βέργου κ. συν. (2016) διερευνάται αν η εξ αποστάσεως εκπαίδευση μπορεί να συσχετιστεί με την εκπαίδευση παιδιών προσχολικής ηλικίας, μέσα από ένα παράδειγμα συμπληρωματικής μουσειακής εξ αποστάσεως εκπαίδευσης με τη συμβολή των νέων τεχνολογιών. Τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας κρίνονται θετικά γεγονός που φανερώνει ότι η απόσταση εκπαίδευση μπορεί να εφαρμοστεί με επιτυχία στην νηπιακή ηλικία.

Από την επεξεργασία των ερευνών αυτών προέκυψαν θετικά στην πλειοψηφία τους συμπεράσματα ωστόσο είναι γεγονός ότι ακόμα στην Ελλάδα δεν είχε καθιερωθεί θεσμικά η εισαγωγή της σχολικής εξΑΕ, γεγονός που άλλαξε βίαια, λόγω της πανδημίας, που επέβαλε την εξ αποστάσεως εκπαίδευση και οδήγησε σε ξαφνικές θεσμικές αλλαγές λόγω κρίσης. Με δεδομένη την υπάρχουσα και εκφρασμένη ανάγκη για συμπληρωματική εξ αποστάσεως σχολική εκπαίδευση, καθώς με βάση τα παιδαγωγικά οφέλη που προσφέρει η μουσειακή αγωγή στη σχολική εκπαίδευση, θεωρήσαμε χρήσιμο ως και αναγκαίο την εφαρμογή ενός προγράμματος εξ αποστάσεως μουσειακής εκπαίδευσης στη σχολική μας μονάδα, πριν την περίοδο της πανδημίας.

Μεθοδολογική προσέγγιση

Η εργασία αναφέρεται σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε το σχολικό έτος 2017-2018, δηλαδή πριν την πανδημία. Επιλέχθηκε η έρευνα δράσης ως ερευνητική μέθοδος καθώς απευθύνεται σε ένα συγκεκριμένο πρακτικό ζήτημα και προσπαθεί να βρει λύσεις σε ένα πρόβλημα, οι σχεδιασμοί της είναι συστηματικές διαδικασίες που πραγματοποιούνται από εκπαιδευτικούς της τάξης, με σκοπό τη συγκέντρωση πληροφοριών για τους τρόπους με τους οποίους λειτουργεί το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό πλαίσιο και για τη βελτίωσή τους (Greswell, 2011: 639). Οι Cohen και Manion (1994: 186) ορίζουν την έρευνα-δράση ως «μια παρέμβαση μικρής κλίμακας στη λειτουργία του πραγματικού κόσμου και μια προσεκτική εξέταση των επιδράσεων αυτής της παρέμβασης». Η έρευνα - δράση εφαρμόζεται εκτεταμένα στο χώρο της εκπαίδευσης για να ερευνηθεί μια συγκεκριμένη σχολική κατάσταση με σκοπό τη βελτίωση της πρακτικής της και διεξάγεται από μεμονωμένους διδάσκοντες (εκπαιδευτικός-ερευνητής) ή από ομάδες μέσα σε ένα σχολείο, για παράδειγμα, μπορεί να χρησιμοποιηθεί από έναν εκπαιδευτικό που δοκιμάζει στην τάξη του ένα σύγχρονο τρόπο διδασκαλίας ή από

μια ομάδα αποτελούμενη από μαθητές, εκπαιδευτικούς και γονείς που μελετά τα αποτελέσματα εφαρμογής ενός νέου προγράμματος (Greswell, 2011). Ο στόχος ενός προγράμματος έρευνας δράσης είναι η επίτευξη πρακτικών βελτιώσεων, καινοτομιών, αλλαγών ή επέκτασης κάποιας πρακτικής και η βελτίωση της κατανόησης των επαγγελματιών για το έργο τους (Cohen, Manion, & Morrison, 2008). Στην περίπτωση της παρούσας εργασίας το πρόβλημα προκύπτει από τη δυσκολία πρόσβασης στα τοπικά μουσεία και γενικότερα στους χώρους πολιτιστικής κληρονομιάς στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Η εφαρμογή ενός καινοτόμου προγράμματος μουσειακής εξ αποστάσεως εκπαίδευσης με δημιουργική χρήση των ΤΠΕ θα μπορούσε να είναι η λύση στο πρόβλημά μας. Για να διασφαλιστεί η εγκυρότητα της έρευνας έγινε λεπτομερή ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, σχεδιασμός κατάλληλου χρονοδιαγράμματος, χρήση αντιπροσωπευτικού δείγματος, επιλογή κατάλληλης μεθοδολογίας/ερευνητικών εργαλείων και η εξασφάλιση επαρκών πηγών. Με βάση τις αρχές της τριγωνοποίησης τα δεδομένα συγκεντρώθηκαν με χρήση τριών διαφορετικών μεθόδων (συνέντευξη, παρατήρηση, ημερολόγιο) και πηγών (γονείς, μαθητές, κριτικοί φίλοι). Αυτό εξασφαλίζει ότι η μελέτη θα είναι ακριβής επειδή οι πληροφορίες βασίζονται σε πολλές πηγές πληροφοριών, άτομα ή διαδικασίες. Με αυτό τον τρόπο, ενθαρρύνεται ο ερευνητής να αναπτύξει μια αναφορά που είναι και έγκυρη και αξιόπιστη (Creswell, 2011: 299).

Συμμετέχοντες στην έρευνα

Συμμετέχοντες στην έρευνα ήταν δώδεκα (12) παιδιά που φοιτούσαν τη σχολική χρονιά 2017-2018 στο ολοήμερο τμήμα του νηπιαγωγείου στο οποίο πραγματοποιήθηκε η έρευνα. Συγκεκριμένα στο τμήμα φοιτούσαν επτά (7) προνήπια (μικρά νήπια – 4 χρονών) και πέντε (5) νήπια (μεγάλα νήπια – 5 χρονών) από τα οποία δέκα (10) ήταν κορίτσια και μόνο δυο (2) αγόρια. Η εκπαιδευτικός – ερευνήτρια ήταν και αυτή συμμετέχουσα στην έρευνα καθώς προσπάθησε να απαντήσει στα ερωτήματά της χρησιμοποιώντας τις προσωπικές σκέψεις και παρατηρήσεις της (Creswell, 2011). Στην έρευνα συμμετείχαν επίσης ως κριτική φίλη η συνάδερφος νηπιαγωγός του πρωινού προγράμματος καθώς και οι γονείς των μαθητών.

Εργαλεία συλλογής δεδομένων

Η έρευνα έγινε από την εκπαιδευτικό – ερευνήτρια με τη βοήθεια μιας συναδέρφου που ανέλαβε το ρόλο του κριτικού φίλου. Οι «κριτικοί φίλοι», σύμφωνα με τους Altrichter & Posch, (2001, σπ. αναφ. στο Μανούσου, 2008: 90) «είναι συνάδελφοι, οι οποίοι κατανοούν την κατάσταση, την οποία ερευνά ο εκπαιδευτικός σε μια έρευνα δράσης, συμμερίζονται τους προβληματισμούς του, αλλά συγχρόνως μπορούν να του απαντούν με γόνιμες και ειλικρινείς αντιδράσεις». Στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκαν τα κάτωθι εργαλεία και τεχνικές της ποιοτικής προσέγγισης για τη συλλογή και την ανάλυση των δεδομένων:

1. Ημερολόγιο έρευνας τηρήθηκε από την εκπαιδευτικό - ερευνήτρια καθ' όλη τη διάρκεια της δράσης για την καταγραφή δεδομένων από την παρατήρηση των παιδιών, τις συζητήσεις/συνεντεύξεις καθώς και των προσωπικών της σκέψεων
2. Εννοιολογικοί χάρτες – χρησιμοποιήθηκαν για αποτύπωση απόψεων και γνώσεων των παιδιών πριν και μετά την εφαρμογή
3. Ερωτηματολόγιο – για την εξέταση και διερεύνηση των απόψεων των γονέων σχετικά με τα αποτελέσματα της εφαρμογής μουσειακής εξ αποστάσεως εκπαίδευσης στο νηπιαγωγείο επιλέχθηκε η χρήση του γραπτού

- ερωτηματολογίου, το οποίο περιλάμβανε τέσσερις (4) ανοικτές ερωτήσεις γνωμών: 1) Ποια είναι η γνώμη σας για το συγκεκριμένο πρόγραμμα; 2) Ποια εκτιμάται ότι ήταν η επίδραση του συγκεκριμένου προγράμματος στο παιδί σας; 3) Κατά τη διάρκεια του προγράμματος το παιδί σας συζητούσε/ μετέφερε στο σπίτι τις εντυπώσεις/ εμπειρίες του; 4) Τι επιφυλάξεις ή προβληματισμούς θα είχατε για το συγκεκριμένο ή άλλα ανάλογα προγράμματα;
4. Παρατήρηση – χρησιμοποιήθηκε από την ερευνήτρια και τη κριτική φίλη η άμεση μη-συμμετοχική παρατήρηση για συλλογή δεδομένων
  5. Ημιδομημένη συνέντευξη– πραγματοποιήθηκε για να καταγραφούν οι σκέψεις και οι απόψεις της κριτικής φίλης σχετικά με την εφαρμογή της μουσειακής εξ αποστάσεως εκπαίδευσης μετά την υλοποίηση του προγράμματος. Για την μαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων ζητήθηκαν οι απαραίτητες εγκρίσεις απ' όλους τους εμπλεκόμενους (κριτική φίλη, παιδιά, γονείς)
  6. Ομαδικές συζητήσεις/συνεντεύξεις - με τη μέθοδο αυτή συλλέχθηκαν οι απόψεις των παιδιών σχετικά με την εμπειρία τους από την εφαρμογή του προγράμματος: Τι μάθατε από το πρόγραμμα;/ Τι σας άρεσε και τι όχι/ Από όλα τα μουσεία που επισκεφτήκαμε ποιο σας άρεσε πιο πολύ;/ Πως επισκεφτήκαμε τα μουσεία αυτά;

Ερευνητική Διαδικασία

Η έρευνα δράσης εφαρμόστηκε σε ένα 1/θέσιο νηπιαγωγείο ενός χωριού της νήσου Ικαρίας. Στο συγκεκριμένο νηπιαγωγείο κατά τη σχολική χρονιά 2017 – 2018 υπηρετούσαν δυο (2) νηπιαγωγοί στην πρωινή και απογευματινή ζώνη αντίστοιχα, στην εκπαιδευτικό - ερευνήτρια ανατέθηκε το ολοήμερο πρόγραμμα για όλη τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς. Η συνάδελφος του πρωινού τμήματος βοήθησε την ερευνήτρια στην έρευνα και ανέλαβε το ρόλο της κριτικής φίλης. Για τη συμμετοχή των παιδιών στην έρευνα ζητήθηκε από τους γονείς να υπογραφεί το έντυπο συγκατάθεσης γονέα κατόπιν ενημέρωσης. Στη συνέχεια καταρτίστηκε το σχέδιο δράσης και καθορίστηκε το χρονικό διάστημα υλοποίησης της έρευνας το οποίο αρχικά σχεδιάστηκε για οκτώ διδακτικές μέρες από ένα δίωρο τη μέρα ωστόσο λόγω μεγάλου ενδιαφέροντος από τη μεριά των παιδιών συνεχίστηκε για δεκατέσσερις μέρες, η παρέμβαση αποφασίστηκε να είναι σύντομη για να μην κουράσει τα παιδιά. Επιπλέον, το γεγονός ότι η μουσειακή αγωγή επιλέχθηκε από την εκπαιδευτικό – ερευνήτρια ως «θεματική ενότητα», η οποία έχει σχεδιάσει την πορεία της, έχει προσδιορίσει τη χρονική της διάρκεια και τους μαθησιακούς στόχους που θα κατακτήσουν τα παιδιά (Δαφέρμου κ. συν., 2006), σε συνδυασμό με ότι η έρευνα – δράση αναγνωρίζει το ρόλο του ερευνητή ως διευκολυντή, οδηγό, διαμορφωτή της γνώσης και ως άτομο που φέρνει στην επιφάνεια ερωτήματα προς μελέτη (Cohen, Manion, & Morrison, 2008), καθόρισε την όλη πορεία της έρευνας.

Έτσι την 1^η Οκτωβρίου στο πλαίσιο της Παγκόσμιας ημέρας για την Τρίτη Ηλικία υλοποιήθηκαν στο σχολείο μας δραστηριότητες για το πώς ήταν παλιά τα σπίτια, τα ρούχα, τα παιχνίδια, τα σκευή. Συζητήσαμε με τα παιδιά για τη χρήση τους και με ποια αντικείμενα έχουν αντικατασταθεί σήμερα. Ζητήσαμε να φέρουν στο σχολείο παλιά αντικείμενα και σκευή και διαμορφώσαμε τη γωνιά «Το σπίτι της γιαγιάς και του παππού». Στην ερώτηση πού αλλού μπορούμε να βρούμε παλιά αντικείμενα κάποια παιδιά απάντησαν στο «μουσείο». Έτσι έγινε η ανίχνευση των πρότερων γνώσεων των παιδιών για τα μουσεία και η καταγραφή τους από τη νηπιαγωγό σε έναν εννοιολογικό χάρτη. Από την καταγραφή των πρότερων γνώσεων των παιδιών διαπιστώθηκε ότι τα παιδιά έχουν ελάχιστες έως ανύπαρκτες

γνώσεις και εμπειρίες για τα μουσεία. Αυτό λειτούργησε ως ερέθισμα για να ξεκινήσει το πρόγραμμα μουσειακής εκπαίδευσης και δεδομένου ότι το σχολείο μας βρίσκεται στη παραμεθόριο μακριά από τα μεγάλα μουσεία των πόλεων και του κόσμου, αποφασίσαμε να αξιοποιήσουμε όλες τις δυνατότητες της εκπαίδευσης από απόσταση και των ΤΠΕ. Τον μήνα Φεβρουάριο δόθηκε στους γονείς το έντυπο συναίνεσης κατόπιν ενημέρωσης για να το υπογράψουν και το μήνα Μάρτιο ξεκίνησε η εκπαιδευτική παρέμβαση αφού πρώτα ξεπεράστηκαν προβλήματα όπως η ελλιπής τεχνολογική υποδομή του νηπιαγωγείου, κακή σύνδεση στο διαδίκτυο, ανυπαρξία βιντεοπροβολέα, παλιός υπολογιστής κτλ.. Επιπλέον, το γεγονός ότι η παρέμβαση πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της μεσημεριανής ζώνης και όχι πρωινής σημαίνει ότι τα παιδιά ήταν ήδη αρκετά κουρασμένα, σε συνδυασμό με τη δυσκολία εντοπισμού μουσείων με δυνατότητες εικονικής περιήγησης αποτέλεσαν παράγοντες περιορισμού της έρευνας.

Ξεκινήσαμε το πρόγραμμα διαβάζοντας στα παιδιά το βιβλίο «Στο μουσείο» της Μαρίζα Ντεκάστρο για να προσεγγίσουμε την έννοια του μουσείου. Ακολούθησαν δραστηριότητες όπως προβολή στο Power Point μουσείων διαφορετικών ειδών (π.χ. αρχαιολογικά, λαογραφικά, ιστορικά κ.α.), ακρόαση του τραγουδιού «Μες το Μουσείο» από το CD της Λιλιπούπολης, δημιουργία πάζλ στο πρόγραμμα Astra Gift Maker από τις ζωγραφιές των παιδιών για το μουσείο, συμπλήρωση ψηφιακού λεξικού μουσειακών επαγγελμάτων, ζωγραφική και κατασκευές μουσείων, παιχνίδι ρόλων όπου τα παιδιά γίνανε αρχαιολόγοι, συντηρητές, μουσειολόγοι, μουσειοπαιδαγωγοί, εστιατορες και φύλακες συμμετέχοντας σε αντίστοιχα εργαστήρια. Στη συνέχεια συζητήσαμε για τους τρόπους που μπορούμε να επισκεφτούμε ένα μουσείο από «μακριά» και καταγράψαμε τις απαντήσεις των παιδιών σε έναν εννοιολογικό χάρτη. Έτσι επισκεφτήκαμε την ιστοσελίδα του μουσείου Μπενάκη και γνωρίσαμε το δικτυακό Μουσείο Παιχνιδιών. Συγκεκριμένα είδαμε τη συλλογή παλιών παιχνιδιών. Μετά την «επίσκεψη» τα παιδιά πραγματοποίησαν μια άσκηση αντιστοίχισης εικόνας παιχνιδιού – ονομασίας παιχνιδιού στο Hot Potatoes. Επίσης εντοπίσαμε το μουσείο στο Google Earth. Είδαμε το κτήριο που έμοιαζε με κάστρο, «περπατήσαμε» στο δρόμο. Βλέποντας τον παγκόσμιο χάρτη αποφασίσαμε να ταξιδέψουμε και σε άλλες χώρες όπως στην Πράγα για να επισκεφτούμε το Μουσείο Παιχνιδιών, στην Οκλαχόμα της Αμερικής για να δούμε το μουσείο Toy & Action Figure Museum το μουσείο αυτό διαθέτει χιλιάδες φιγούρες από κάθε φανταστικό σούπερ ήρωα, περιηγηθήκαμε στο Μουσείο Παιδικής Ηλικίας του Λονδίνου «μπήκαμε» από την πόρτα, ανεβήκαμε τις σκάλες και εξερευνήσαμε όλες τις αίθουσες. Είδαμε παιχνίδια παλιά, τεράστια κουκλόσπιτα, μωρά-κούκλες σε κούνιες, ρούχα παλιάς εποχής τοποθετημένα όλα σε ράφια και βιτρίνες, επισκεφτήκαμε επίσης την Αρχαία Ελλάδα για να γνωρίσουμε πως ήταν τα παιχνίδια στην αρχαιότητα. Στο μουσείο Greektouys είδαμε αρχαίες κούκλες (πλαγγόνες), κουδουνίστρες, αλογάκια σε ρόδες, θήλαστρα σε σχήμα ζώου, σβούρες και ζάρια. Αφού «επιστρέψαμε» στην Ελλάδα επικοινωνήσαμε με την κυρία Βιβή την υπεύθυνη του Μουσείου Παιχνιδιών Ερμιόνης με Skype και μας ξενάγησε στο μουσείο όπου είδαμε το κουκλοθέατρο με τις κούκλες και το μπερντέ του καραγκιόζη. Αφού ολοκληρώθηκαν οι «επισκέψεις» μας τα παιδιά πρότειναν τη δημιουργία ενός μουσείου παιχνιδιών στην τάξη μας. Έτσι αποφασίσαμε να συλλέξουμε παιχνίδια σύγχρονα και παλιά και να φτιάξουμε το δικό μας μουσείο παιχνιδιών. Τα παιδιά έφεραν τα αγαπημένα τους παιχνίδια, ένα δικό τους και ένα του παππού και της γιαγιάς και μας τα παρουσίασαν με μεγάλη χαρά. Έπειτα καλέσαμε την κυρία Βιβή στο Skype ένα παιδί παρουσίασε το μουσείο στην καλεσμένη μας και στη

συνέχεια το κάθε παιδί μίλησε για τα παιχνίδια που έφερε στο μουσείο. Προβληματιστήκαμε με τα παιδιά για το πώς θα μπορούσαμε να φυλάξουμε τα παιχνίδια του μουσείου μας για πάντα. Μετά από τον προβληματισμό αποφασίσαμε να βγάλουμε τα παιχνίδια φωτογραφίες, να δημιουργήσουμε λεζάντες και να φτιάξουμε ένα εικονικό μουσείο με τη βοήθεια του προγράμματος Art steps. Από τη στιγμή λοιπόν που ορίστηκε το θέμα του προγράμματος η εκπαιδευτικός –ερευνήτρια σχεδίασε αναπτυξιακά κατάλληλες δραστηριότητες με βάση τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των παιδιών. Οι δραστηριότητες αφορούσαν κυρίως την ενασχόληση των παιδιών με τον ηλεκτρονικό υπολογιστή και το διαδίκτυο ένα δίωρο την ημέρα. Τα παιδιά είχαν την ευκαιρία να εργαστούν αυτόνομα κατά τη διάρκεια τόσο οργανωμένων όσο και ελεύθερων δραστηριοτήτων χρησιμοποιώντας το πληκτρολόγιο για να εντοπίσουν γράμματα και να «γράψουν» λέξεις, να χειριστούν το ποντίκι επιλέγοντας εικόνες και εκτελώντας τις εντολές «πιάσε-σύρε -και άφησε» για να φτιάξουν το εικονικό μουσείο, να «μετακινούνται» πατώντας τα πλήκτρα πάνω-κάτω/ δεξιά-αριστερά στο χώρο των μουσείων, να φωτογραφίζουν τα παιχνίδια. Η εκπαιδευτικός-ερευνήτρια έχει δημιουργήσει τις απαραίτητες συντομεύσεις για τα λογισμικά και τους φακέλους φωτογραφιών στην επιφάνεια εργασίας για να εξασφαλιστεί η εύκολη πρόσβαση για τα παιδιά έχει φροντίσει επίσης να δουλεύουν τα παιδιά σε ζευγάρια όταν χρησιμοποιούν τις ΤΠΕ.

Τα αποτελέσματα της έρευνας

Στην ενότητα αυτή παρατίθενται τα αποτελέσματα της έρευνας δράσης και αφορούν τα δεδομένα που συλλέχθηκαν από τα ερωτηματολόγια, τις ημιδομημένες συνεντεύξεις, τις ομαδικές συνεντεύξεις, τις παρατηρήσεις της ερευνήτριας αλλά και της κριτικής φίλης. Αρχικά παρουσιάζονται οι παρατηρήσεις της ερευνήτριας από την εφαρμογή του προγράμματος και ακολουθούν δεδομένα από εννοιολογικό χάρτη, κριτική φίλη, μαθητές και γονείς.

Παρατηρήσεις της ερευνήτριας από την εφαρμογή του προγράμματος

Η εφαρμογή του προγράμματος είχε θετικά αποτελέσματα τόσο στο νηπιαγωγείο όσο και σε όλα τα εμπλεκόμενα μέλη. Τα παιδιά έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για το πρόγραμμα από τις πρώτες κιόλας δραστηριότητες όταν αναρωτήθηκαν: «*Θα μας πας στο μουσείο;*». Στο πλαίσιο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης επισκεφτήκαμε αρκετά μουσεία στην Ελλάδα και το εξωτερικό με τη βοήθεια των ΤΠΕ. Στις ελεύθερες δραστηριότητες στην τάξη τα παιδιά κατασκεύαζαν και δικά τους μουσεία από τουβλάκια και αφρώδες υλικό (Εικόνα 1). Τα παιδιά συχνά στα διαλλείματα σχολίαζαν το πρόγραμμα από τα πιο θετικά σχόλια είναι τα εξής: «*Να μάθουμε ποιήματα για το μουσείο και να κάνουμε γιορτή*», «*Θα πάμε με τους γονείς μας επίσκεψη στο Μουσείο Μπενάκη*», «*Να φτιάξουμε το δικό μας μουσείο*», «*Να μάθουμε τραγούδια για το μουσείο*».

Εικόνα 1. Κατασκευές μουσείων από παιδιά στην τάξη

Δεδομένα από εννοιολογικό χάρτη

Από την εξέταση και σύγκριση των εννοιολογικών χαρτών που χρησιμοποιήθηκαν για την αποτύπωση απόψεων και γνώσεων των παιδιών πριν και μετά την εφαρμογή του προγράμματος διαπιστώσαμε ότι υπάρχει γνωστική μεταβολή στις αντιλήψεις των παιδιών σχετικά με τα μουσεία. Συγκεκριμένα παρατηρήσαμε ότι τα παιδιά προσέγγισαν την έννοια του σύγχρονου μουσείου, αντιλήφθηκαν ότι δεν είναι χώρος που φυλάει μόνο παλιά πράγματα αλλά προσφέρει πολλές κοινωνικές υπηρεσίες: *«το μουσείο έχει πολλές αίθουσες με εκθέματα, αίθουσα που ζωγραφίζουν, αίθουσα με βιβλία, καφετέρια και γραφεία»*. Κατανόησαν επίσης τη σημασία της πολιτιστικής κληρονομιάς και τη σημαντικότητά της για τον σύγχρονο άνθρωπο: *«γιατί είναι παλιά και σημαντικά, μαθαίνουμε πως ζούσαν παλιά οι άνθρωποι, τι παιχνίδια είχαν, τι πράγματα είχαν»*. Στο τέλος του προγράμματος τα παιδιά καταλάβανε τα οφέλη και το ρόλο των ΤΠΕ στην εξ αποστάσεως προσέγγιση των μουσείων καθώς απάντησαν ότι: *«μπορούμε να δούμε το μουσείο από το τάμπλετ ή από τον υπολογιστή ή από κινητό»* και *«πρέπει να έχει σύνδεση στο Ίντερνετ»*. Όσον αφορά τις ζωγραφιές τα παιδιά αρχικά ζωγράφιζαν κτήρια που μοιάζουν με σπίτια ή σκέτες κολώνες ενώ μετά την εφαρμογή ζωγράφισαν μουσεία που είχαμε επισκεφτεί κατά τη διάρκεια του προγράμματος (Εικόνα 2).

Εικόνα 2. Μουσείο πριν και μετά την παρέμβαση

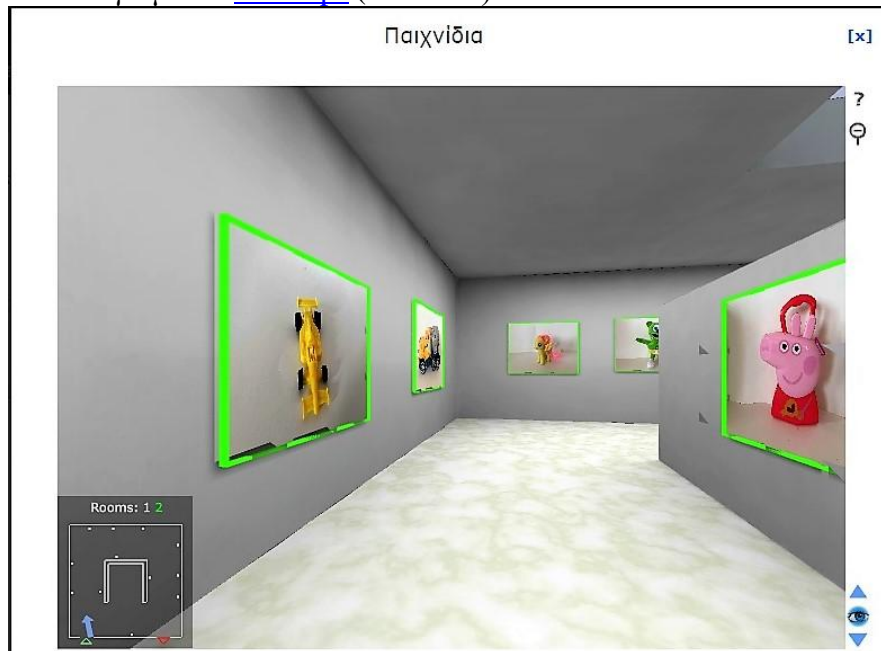
Δεδομένα από την κριτική φίλη

Τον ρόλο της κριτικής φίλης σε όλη τη δράση ανέλαβε η συνάδερφος νηπιαγωγός της πρωινής ζώνης. Η συγκεκριμένη εκπαιδευτικός είχε τη δυνατότητα να παρατηρήσει (άμεση μη συμμετοχική παρατήρηση) τα παιδιά καθ' όλη τη διάρκεια της παρέμβασης καθώς και τις πρωινές ώρες στις ελεύθερες δραστηριότητες και στα διαλείμματα να ακούσει τις συζητήσεις τους. Η κριτική φίλη διαπίστωσε ότι η εξ αποστάσεως εκπαίδευση μπορεί να εφαρμοστεί στο νηπιαγωγείο συμπληρωματικά προς το αναλυτικό πρόγραμμα, αφού βοήθησε τα παιδιά να διευρύνουν τους ορίζοντές τους, να μάθουν καινούργια πράγματα, να έρθουν σε επαφή με μουσεία στην Ελλάδα αλλά και σε όλο τον κόσμο χρησιμοποιώντας τις ΤΠΕ.

Δεδομένα από τους μαθητές

Οι μαθητές του σχολείου μας μείνανε ευχαριστημένοι από όλη τη δράση. Τα παιδιά από την αρχή του προγράμματος είχαν εκφράσει έντονα την επιθυμία τους να δημιουργήσουμε ένα μουσείο στην τάξη μας: «να φτιάξουμε ένα δικό μας μουσείο από πηλό, σίδερο και πέτρες με παλιά παιχνίδια». Έτσι συλλέξαμε παιχνίδια σύγχρονα και παλιά και φτιάξαμε το δικό μας μουσείο παιχνιδιών στην τάξη. Ωστόσο παρατηρήθηκε η αδυναμία συλλογής παλιών παιχνιδιών καθώς οι γονείς μας ενημέρωσαν ότι παλιά δεν υπήρχαν παιχνίδια στην Ικαρία παρά μόνο ξύλινες σβούρες και μπάλες από κουρέλια. Κάποιοι παππούδες και γιαγιάδες μας φτιάχναν κούκλες όπως τις φτιάχνανε παλιά. Το μουσείο της τάξης μας κέντρισε το ενδιαφέρον και την περιέργεια των παιδιών που πολλές φορές στις ελεύθερες δραστηριότητες και στο παιχνίδι τους επισκεπτόντουσαν το μουσείο: «Μας άρεσε το πρόγραμμα γιατί μάθαμε για τα παιχνίδια και πως ήταν παλιά και φτιάξαμε ένα μουσείο μέσα στην τάξη μας που το επισκεπτόμαστε συνέχεια». Στη συνέχεια προβληματιστήκαμε με τα παιδιά για το πώς θα μπορούσαμε να φυλάξουμε τα παιχνίδια του μουσείου μας για πάντα και να το επισκεπτόμαστε όποτε θέλουμε έτσι τα παιδιά έχοντας αρκετές γνώσεις γύρω από τα εικονικά μουσεία πρότειναν: «μπορούμε να φτιάξουμε δικό μας μουσείο με εικόνες και φωτογραφίες». Βγάλαμε τα παιχνίδια φωτογραφίες, φτιάξαμε λεζάντες και τα παιδιά δημιούργησαν το δικό

τους εικονικό μουσείο βάζοντας εικόνες παιχνιδιών σε μια εικονική έκθεση με τη βοήθεια του λογισμικού [Art steps](#) (Εικόνα 3).

Εικόνα 3. Δημιουργία εικονικού μουσείου παιχνιδιών

Λεδομένα από τους γονείς

Οι γονείς αποδείχτηκαν ένθερμοι υποστηρικτές της δράσης. Συμμετείχαν ενεργά στην συγκέντρωση υλικού για το σχολικό μας μουσείο, συμπλήρωσαν με προθυμία το ερωτηματολόγιο αξιολόγησης της δράσης και συχνά ενημέρωναν για τις εντυπώσεις που μετέφεραν τα παιδιά στο σπίτι. Όλοι οι γονείς (και οι δώδεκα) εξέφρασαν θετική άποψη για το συγκεκριμένο πρόγραμμα και πιστεύουν ότι καλό είναι να εφαρμόζονται τέτοια ή ανάλογα προγράμματα που φέρνουν τα παιδιά σε επαφή με την κοινωνία και τον πολιτισμό τους. Γονέας Α: «το πρόγραμμα ήταν πολύ επιμορφωτικό, διότι έφερε σε επαφή τα παιδιά μας με τα μουσεία, κάτι που στην Ικαρία είναι αρκετά δύσκολο εξαιτίας της απόστασης από τις πόλεις που φιλοξενούν μουσεία». Γονέας Β: «Το πρόγραμμα έδωσε ευκαιρία στα παιδιά να εμπλουτίσουν τις γνώσεις τους, να αναπτύξουν τη δημιουργικότητα και τη κριτική τους σκέψη και να αποκτήσουν θετική στάση απέναντι στα μουσεία». Τα παιδιά ζήτησαν να επισκεφτούν μουσεία που είδαν στο πρόγραμμα καθώς και τα τοπικά μουσεία. Γονέας Γ: «... ζήτησε αρκετές φορές στο σπίτι να βρούμε να δει και άλλα μουσεία στο διαδίκτυο και φυσικά ανυπομονεί να επισκεφθεί τα μουσεία που είδε καθώς και τα μουσεία που υπάρχουν στην Ικαρία». Το εικονικό μουσείο του σχολείου κέντρισε το ενδιαφέρον των παιδιών καθώς πολλές φορές το ανέφεραν στο σπίτι και ζήτησαν να το επισκεφτούν. Γονέας Δ: «...κέντρισε το ενδιαφέρον του το εικονικό μουσείο του σχολείου και ζήτησε επανειλημμένα να το επισκεφτούμε από τον υπολογιστή του σπιτιού».

Συζήτηση – Συμπεράσματα

Με την παρούσα εργασία έγινε προσπάθεια να μελετηθούν τα μαθησιακά αποτελέσματα από την εφαρμογή ενός προγράμματος εξ αποστάσεως μουσειακής εκπαίδευσης στην προσχολική αγωγή. Η συγκεκριμένη έρευνα έδειξε ότι οι διαδραστικές δημιουργικές δραστηριότητες όπως εικονικές περιηγήσεις στα μουσεία, δημιουργία εικονικού μουσείου, διαδραστικά παιχνίδια/εφαρμογές στις ιστοσελίδες των μουσείων καθώς και σύγχρονη επικοινωνία με τη μορφή τηλεδιάσκεψης με την υπεύθυνη του μουσείου ακολουθούν τις αρχές της εξ

αποστάσεως σχολικής εκπαίδευσης και μπορούν να συμβάλουν στη μαθησιακή εμπειρία παιδιών προσχολικής ηλικίας. Η Βαρδακά (2013) υποστηρίζει ότι οι υπάρχουσες διαδικτυακές μουσειακές εφαρμογές αποτελούν μορφές της εξ αποστάσεως σχολικής εκπαίδευσης, διότι κατά περίπτωση αποτελούν ψηφιακό υλικό αυτομάθησης (κείμενα, εικόνες, γραφικά, βίντεο). Το εκπαιδευτικό υλικό (έντυπο, οπτικο-ακουστικό, τεχνολογικό) στην εξΑΕ είναι σχεδιασμένο έτσι ώστε να διδάσκει το ίδιο τους εκπαιδευόμενους σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο βαθμό. Οι ΤΠΕ όπως ηλεκτρονικός υπολογιστής, εφαρμογές πολυμέσων και υπερμέσων, διαδίκτυο, περιβάλλοντα εικονικής πραγματικότητας προσφέρουν εντελώς νέου τύπου μαθησιακή εμπειρία καθώς παρέχουν στον εικονικό επισκέπτη πολλές δυνατότητες αλληλεπίδρασης, διάδρασης, ενεργής συμμετοχής, συνεργασίας, προσωποποίησης και προσαρμογής (Νικονάνου & Μπούνια, 2012). Οι ΤΠΕ ψηφιοποιούν την πληροφορία σχετικά με τα εκθέματα και δίνουν στον επισκέπτη την ευκαιρία να αποκτήσει εμπειρίες αλληλεπιδραστικές και πολύ-αισθητηριακές σε σύνδεση από απόσταση. Συνεπώς επιδιώκεται «ευρετική πορεία αυτομάθησης» μέσα από ένα πολυμορφικό εκπαιδευτικό υλικό.

Τα νήπια είχαν την ευκαιρία να εργαστούν αυτόνομα, να περιηγηθούν εικονικά στα μουσεία, να παίξουν, να παρατηρήσουν τα αντικείμενα, να τα περιεργαστούν εικονικά (να τα μεγαλώσουν, να τα μικρύνουν, να δουν το εσωτερικό τους κτλ), τα παιδιά επίσης είχαν τη δυνατότητα να δημιουργήσουν δικό τους εικονικό μουσείο βάζοντας εικόνες παιχνιδιών σε μια εικονική έκθεση. Η δημιουργία του εικονικού μουσείου από τα παιδιά αποτέλεσε την καταληκτική δράση του προγράμματος καθώς μπόρεσαν να εφαρμόσουν στην πράξη όλες τις γνώσεις που απέκτησαν κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής παρέμβασης. Τα παιδιά μπορούσαν στις ελεύθερες δραστηριότητες να επισκεφτούν το δικό τους μουσείο ή όποιο μουσείο ήθελαν και όσες φορές το ήθελαν ανάλογα με τα ενδιαφέροντά τους να επιλέξουν δηλαδή τη δική τους πορεία και ρυθμό ενασχόλησης (Hawkey, 2004). Οι βασικές αρχές της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης ότι η εκπαιδευτική διεργασία ξεκινάει από τον ίδιο το διδασκόμενο, από αυτό που χρειάζεται και μπορεί να μάθει και έτσι γίνεται συνυπεύθυνος για την πορεία της μάθησης και σημαντικός συντελεστής της (Κόκκος, 1998) καθώς και ότι η μάθηση στην εξΑΕ δεν είναι προϊόν που μεταβιβάζεται ή μεταφέρεται αλλά ανακαλύπτεται από τον ίδιο τον εκπαιδευόμενο μέσα από συγκεκριμένες πρακτικές και μεθόδους (Λιοναράκης, 2006) παρατηρήθηκαν κατά την εφαρμογή της συμπληρωματικής εξ αποστάσεως μουσειακής εκπαίδευσης στο νηπιαγωγείο. Επομένως όπως φαίνεται και από τα παραπάνω οι παιδαγωγικές προδιαγραφές της εφαρμογής της συμπληρωματικής εξ αποστάσεως εκπαίδευσης όπως προέκυψαν από την έρευνα και συνοψίζονται παρακάτω:

1. Να βασίζεται στις προϋπάρχουσες γνώσεις, ενδιαφέροντα και βιώματα του παιδιού
2. Να σέβεται τις ιδιαίτερες αναπτυξιακές ανάγκες και κλίσεις του παιδιού, καθώς και τον προσωπικό ρυθμό μάθησης
3. Να ενεργοποιεί τη μάθηση μέσα από τη δράση
4. Να αξιοποιεί το παιχνίδι ως παιδαγωγικό μέσο
5. Να κινητοποιεί την περιέργεια και τη φαντασία
6. Να δίνει την ευκαιρία να λειτουργεί αυτόνομα και να αυτενεργεί
7. Να χρησιμοποιεί πολυμορφικό υλικό
8. Να δίνει δυνατότητες καλλιέργειας της δημιουργικότητας και της κριτικής σκέψης
9. Να υποστηρίζει την πολύ-αισθητηριακή μάθηση

10. Να ευνοεί τη συνεργατική μάθηση

Οι παιδαγωγικές αυτές αρχές συμβαδίζουν απόλυτα με τις βασικές αρχές μάθησης των μικρών παιδιών. Ο ρόλος των ΤΠΕ αποδείχθηκε σημαντικός στην εξέλιξη όλης της διαδικασίας. Γίνεται αντιληπτό ότι οι ΤΠΕ προκαλούν την ενεργό μάθηση των παιδιών, καθώς σύμφωνα με την εποικοδομητική θεωρία του Piaget, τα νήπια οικοδομούν σταδιακά τη γνώση τους καθώς αυτενεργούν, παίζουν, δοκιμάζουν, πειραματίζονται, διερευνούν, ψάχνουν, ανακαλύπτουν αλλά και επιδρούν διαμορφώνοντας το περιβάλλον τους, αυτή η συνεχής αναδόμηση σχέσεων και γεγονότων βασίζεται στις προηγούμενες γνώσεις και εμπειρίες των νηπίων (Καλεράντε & Κοντοπούλου, 2012).

Εν τέλει καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η εξ αποστάσεως μουσειακή εκπαίδευση με τις εφαρμογές της θα μπορούσε να καλύψει τις μαθησιακές ανάγκες των παιδιών προσχολικής ηλικίας που βρίσκονται σε μεγάλη απόσταση από τα μουσεία και δεν υπάρχει δυνατότητα να τα επισκεφτούν. Από τα πιο θετικά αποτελέσματα της εφαρμογής της μουσειακής εξΑΕ είναι το γεγονός ότι μετά από εικονικές επισκέψεις και τη δημιουργία εικονικού μουσείου τα παιδιά απέκτησαν θετική στάση απέναντι στα μουσεία και ανυπομονούσαν να τα επισκεφτούν και δια ζώσης. Ένα άλλο σημείο που αξίζει να επισημανθεί είναι ότι η έρευνα ανέδειξε τη σημαντικότητα εισαγωγής τέτοιων δράσεων στις σχολικές μονάδες.

Επιπλέον, καθώς το άρθρο ολοκληρώθηκε την περίοδο της πανδημίας, μας έδωσε την δυνατότητα, στον αναστοχασμό μας, να ανακαλύψουμε ότι η εξ αποστάσεως μουσειακή εκπαίδευση θα μπορούσε να αποτελεί μια εξαιρετική, αυθεντική, ποιοτική αποτελεσματική, και ουσιαστική μαθησιακή δραστηριότητα ακόμη και την περίοδο της «επείγουσας» εξ αποστάσεως εκπαίδευση, τον καιρό της πανδημίας.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Baytak, A. (2011). The Nature of Using Virtual Worlds by a child as Learning a Platform: A Case Study. *Turkish Online Journal of Distance Education-TOJDE*, 12 (3/2). Ανακτήθηκε 16 Νοεμβρίου, 2017, από: <https://www.academia.edu>.
- Βαρδακά, Ε. (2013). *Η Εξ αποστάσεως μουσειακή εκπαίδευση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση: απόψεις και αντιλήψεις εκπαιδευτικών Ν. Κοζάνης για την εφαρμογή της στη διδασκαλία της ιστορίας*. Ανακτήθηκε 28 Ιανουαρίου, 2017, από <https://apothesis.eap.gr/handle/repo/25579>
- Βέργου, Μ., Κουτσούμπα, Μ., & Μουζάκης, Χ. (2016). Η συμπληρωματική εξ αποστάσεως εκπαίδευση στη νηπιακή ηλικία μέσα από το παράδειγμα μιας έρευνας δράσης στη μουσειακή αγωγή. *Ανοικτή Εκπαίδευση: το περιοδικό για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση και την Εκπαιδευτική Τεχνολογία*, 12(2), 24-39. doi: <http://dx.doi.org/10.12681/jode.10860>
- Creswell, J. (2011). *Η έρευνα στην εκπαίδευση* (μετ. Ν. Κουβαράκου). Αθήνα: Ίων. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2008).
- Δάλκος, Γ. (2002). Η στρατηγική ανάπτυξης μουσειοπαιδαγωγικών προγραμμάτων για την πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση. Στο Γ. Κόκκινος & Ε. Αλεξάκη (Επιμ.), *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη μουσειακή αγωγή* (σελ. 163-178). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Δαφέρμου, Χ., Κουλούρη, Π., & Μπασαγιάννη, Ε. (2006). *Οδηγός νηπιαγωγού. Εκπαιδευτικοί σχεδιασμοί - Δημιουργικά περιβάλλοντα μάθησης*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Ζόμπολας, Α. (2011). *Μια έρευνα-δράση για την εφαρμογή εξ αποστάσεως μουσειακής εκπαίδευσης. Το παράδειγμα των εκπαιδευτικών μουσειοσκευών και των δικτυακών μουσείων*. Ανακτήθηκε 27 Νοεμβρίου, 2017, από: http://class.eap.gr/LotusQuickr/ekpde/Main.nsf/h_99B4A84CA1F2DD13C22578DF003B6523/A8704EF9F1FC7A6CC22579EC00335A4C/?OpenDocument&ResortAscending=18
- Ζόμπολας, Α. & Μανούσου, Ε. (2011). Μουσειακή εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Στο Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *6ο Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*.

- Εναλλακτικές Μορφές Εκπαίδευσης, 4-6 Νοεμβρίου 2011*, Λουτράκι (σελ.114-124). Ανακτήθηκε 28 Οκτωβρίου 2017 από <http://icodl.openet.gr/index.php/icodl/2011/paper/view/6/13>.
- Hawkey, R. (2004). Learning with Digital Technologies in Museums. *Science Centers and Galleries, Futurelab Series*, 9, 1-44.
- Καλεράντε, Ε., & Κοντοπούλου, Α. (2012). Ανάλυση περιεχομένου του νέου σχολικού προγράμματος σπουδών για το νηπιαγωγείο ως προς τις ΤΠΕ. *Πρακτικά 6^ο Πανελληνίου Συνεδρίου «Διδακτική της Πληροφορικής», 20-22 Απριλίου 2012*, Φλώρινα: Παιδαγωγική Σχολή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, 495 – 504. Ανακτήθηκε 15/02/2018 από <https://didinfo2012.web.uowm.gr/49-495-504.pdf>
- Καλεσοπούλου, Δ. (2011). Δομώντας διαδραστικές εμπειρίες στο μουσείο. Στο Δ. Καλεσοπούλου (Επιμ.), *Παιδί και εκπαίδευση στο Μουσείο: Θεωρητικές αφητηρίες, παιδαγωγικές πρακτικές* (σ.93- 102). Αθήνα: Πατάκη
- Κασβίκης, Κ., & Ανδρέου, Α. (2008). Περιβάλλοντα ιστορικής εκπαίδευσης εκτός σχολείου: ιστορικό τοπίο, αρχαιολογικοί χώροι και μουσεία, μνημεία και «τόποι» πολιτισμικής αναφοράς. Στο Κ. Κ. Ν. Νικονάνου, *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο Εμπειρίες και ερμηνείες του παρελθόντος*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κόκκος, Α. (1998). Στοιχεία Επικοινωνίας. Στο: Α. Κόκκος, & Α. Λιοναράκης, *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Σχέσεις διδασκόντων – διδασκομένων*, Τόμος Β. (σελ. 53-102). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Κόκκοτας, Π., & Πλακίτση, Κ. (2005). *Μουσειοπαιδαγωγική και εκπαίδευση στις Φυσικές Επιστήμες. Θεωρία και Πράξη*. Αθήνα: Πατάκη
- Cohen, L., & Manion, L. (1994). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας* (μτφ. Χ. Μητσοπούλου & Μ. Φιλοπούλου). Αθήνα: Μεταίχμιο. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 1994).
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2008). *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Λιοναράκης, Α. (1998). Η πρώτη επαφή διδάσκοντα – διδασκόμενων. Στο Α. Κόκκος, Α. Λιοναράκης & Χ. Ματραλής (Επιμ.), *Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση – Σχέσεις διδασκόντων – διδασκομένων* (σελ. 103 – 123). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Λιοναράκης, Α. (2001). Για ποια «εξ αποστάσεως εκπαίδευση» μιλάμε; Στο Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *1ο πανελλήνιο συνέδριο για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση* (σσ. 185-194). Αθήνα: Προπομπός
- Λιοναράκης, Α. (2005). Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση και διαδικασίες μάθησης. Στο Α. Λιοναράκης, Ι. Γκιόσος, Μ. Κουτσούμπα, Π. Βασάλα, Χ. Παναγιωτακόπουλος & Μ. Ξένος, *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση, Παιδαγωγικές και τεχνολογικές εφαρμογές* (σελ. 13-38). Πάτρα: Ε.Α.Π.
- Λιοναράκης, Α. (2006). Η θεωρία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης και η πολυπλοκότητα της πολυμορφικής της διάστασης. Στο Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση, Στοιχεία θεωρίας και πράξης* (σελ. 11-41). Αθήνα: Προπομπός.
- Λοϊζίδου – Χατζηθεοδούλου, Π., Βασάλα, Π., Κακούρης, Α., Μαυροειδής, Η., & Τάσιος, Π.Θ. (2001). 'Μορφές επικοινωνίας στις σπουδές από απόσταση και η συμβολή τους στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η περίπτωση των σπουδαστών της μεταπτυχιακής θεματικής ενότητας «Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση» του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου', Στο Λιοναράκης, Α. (Επιμ.). *Πρακτικά 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης* (τόμ. Α' σελ. 75-88) - Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (ΕΑΠ).
- Μακράκης, Β. (1998, 1999). Θεωρητικό πλαίσιο και είδη αξιολόγησης. Στο Δ. Βεργίδης, Α. Λιοναράκης, Α. Λυκουργιώτης, Β. Μακράκης, & Χ. Ματραλής, *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Θεσμοί και λειτουργίες* (Τόμος Α. σσ. 249-265). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Μανούσου, Ε. (2008). *Προδιαγραφές Παιδαγωγικού Πλαισίου για την Εφαρμογή Πολυμορφικής, Συμπληρωματικής Εξ Αποστάσεως Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, σε Μαθητές Πρωτοβάθμιας, Ολιγοθέσιων και Απομακρυσμένων Σχολείων της Ελλάδας*. (Διδακτορική Διατριβή). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
- Ματραλής, Χ. (1998, 1999). Το έντυπο υλικό στην εκπαίδευση από απόσταση. Στο Α. Κόκκος, Α. Λιοναράκης, Χ. Ματραλής & Χ. Παναγιωτακόπουλος, *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση, Το εκπαιδευτικό υλικό και οι νέες τεχνολογίες* (τομ. Γ, σελ. 21-48). Πάτρα: Ε.Α.Π.
- Μολέ, Β. (2011). *Ψηφιακές Μορφές Εκπαίδευσης: Εξ' Αποστάσεως Μουσειακή Αγωγή στο Ίδρυμα Ευγενίδου*. Ανακτήθηκε 26 Ιανουαρίου, 2017, από:

- http://class.eap.gr/LotusQuickr/dpmde/PageLibraryC22573280025304F.nsf/h_291C58F3E2068009C22578DF00336995/0DE05D621035795BC22578E300269EB7/?OpenDocument
- Moore, M. (2016). Thirty Years Later: Self-Directed Learning and Distance Education — in Retrospect. *International Journal of E-Learning & Distance Education*, 31(2). Διαθέσιμο στο: <http://www.ijede.ca/index.php/jde/article/view/1000/1656>(28/02/2017)
- Μπούνια, Α. (2015). Έρευνα επισκεπτών και αξιολόγηση: Η «φωνή» του κοινού. Στο Νικονάνου, Ν., Μπούνια, Α., Φιλίππουπολίτη, Α., Χουρμουζιάδη, Α., Γιαννούτσου, Ν. *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα*. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα:Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/718>
- Μυρογιάννη, Ε. (2011). Μουσειακή εκπαίδευση στο διαδίκτυο. Στο Δ. Καλεσοπούλου (Επιμ.), *Παιδί και εκπαίδευση στο Μουσείο: Θεωρητικές αφητηρίες, παιδαγωγικές πρακτικές* (σ.163-177). Αθήνα: Πατάκη
- Νάκου, Ε. (2001). *Μουσεία: Εμείς τα πράγματα και ο πολιτισμός*. Αθήνα: Νήσος.
- Νάνη, Π. (2010). *Η διαδικτυακή μουσειακή εμπειρία ως μαθησιακή εμπειρία από απόσταση: η περίπτωση της γκαλερί TATE της Μ. Βρετανίας και του μουσείου Μοντέρνας Τέχνης MoMA της Ν. Υόρκης*. Ανακτήθηκε 24 Ιανουαρίου, 2018, από: <http://193.108.161.35/cgi-bin-EL/egwcgi/egwrtcl/targets.egw>.
- Νικονάνου, Ν. & Μπούνια, Α. 2012. 'Ψηφιακές εφαρμογές στα ελληνικά μουσεία: μια μουσειοπαιδαγωγική ανάλυση', στο *Πρακτικά Εργασιών δου Πανελλήνιου Συνεδρίου με Διεθνή Συμμετοχή «Τεχνολογίες της Πληροφορίας & Επικοινωνιών στην Εκπαίδευση»*. Επιμέλεια Χ. Καραγιαννίδης, Π. Πολίτης & Η. Καρασαββίδης, σσ. 1–8. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος.
<http://hcicte2012.uth.gr/main/sites/default/files/proc/Proceedings/NikonanouBounia.pdf>, Επίσκεψη 2 Νοεμβρίου 2017.
- Νικονάνου, Ν. (2015). Εισαγωγή: Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα. Στο Νικονάνου, Ν., Μπούνια, Α., Φιλίππουπολίτη, Α., Χουρμουζιάδη, Α., Γιαννούτσου, Ν. *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα*. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα:Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/843>
- Ντιρογιάννη, Δ. (2011). Μουσεία: πεδία εφαρμογής των σύγχρονων θεωριών μάθησης. Στο: Δ. Καλεσοπούλου (Επιμ.), *Ελληνικό Παιδικό Μουσείο, Παιδί και εκπαίδευση στο μουσείο, Θεωρητικές αφητηρίες, παιδαγωγικές πρακτικές* (σελ. 75-92). Αθήνα: Πατάκη.
- Οικονόμου, Μ. (2007). Νέες τεχνολογίες στα μουσεία: Διάδραση και νέα μοντέλα επικοινωνίας με τον επισκέπτη. Ημερίδα της ΕΟΣΦΙΜ "Οι νέες τεχνολογίες στα μουσεία, σύγχρονες τάσεις και αντιλήψεις", 16 Ιουνίου 2007 (σελ. 139-147). Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού. Ανακτήθηκε από <http://www.heritage-museums.com/gr/attachments/article/359/praktika.pdf> (17/12/2017)
- Παγώνη, Σ. (2015). *Το ψηφιακό παιχνίδι ως μέσο ανοικτής μάθησης στην πολυμορφική εξ αποστάσεως μουσειακή εκπαίδευση*. Ανακτήθηκε 30 Νοεμβρίου, 2017, από: <https://apothesis.eap.gr/handle/repo/30072>
- Τασούλα, Ε. (2012). *Ψηφιακές εκπαιδευτικές πρακτικές μουσείων τέχνης και ο ρόλος τους στην επικοινωνία μαθητών με την τέχνη: Το παράδειγμα των ιστοεξερευνήσεων της Tate*. Ανακτήθηκε 9 Δεκεμβρίου, 2017, από: http://class.eap.gr/LotusQuickr/dpmde/PageLibraryC22573280025304F.nsf/h_CCC960D381787CD5C2257A61003DC4A6/555E5C442C5B33B3C2257B020039C61F/?OpenDocument&ResortAscending=18
- Φιλίππουπολίτη, Α. (2015). Εκπαιδευτικές Θεωρίες και Μουσειακή Μάθηση. Στο Νικονάνου, Ν., Μπούνια, Α., Φιλίππουπολίτη, Α., Χουρμουζιάδη, Α., Γιαννούτσου, Ν. *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα*. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/713>
- Χορταρέα, Ε. (2002). Ιστορική εξέλιξη των εκπαιδευτικών προγραμμάτων μουσείων στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Στο Γ. Κόκκινος & Ε. Αλεξάκη (Επιμ.), *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη μουσειακή αγωγή* (σελ. 179-188). Αθήνα: Μεταίχμιο.